

PERIFERINĖS KARAMŲ
BENDRUOMENĖS.
CENTRO IR PERIFERIJOS
ĮTAKOS PASIDALIJIMAS
XVII–XVIII AMŽIAIS © *Dovilė Troškovaitytė*

Šiuo metu lietuviškos istoriografijos etninių mažumų tyrimai sulaukia vis daugiau mokslininkų dėmesio. Nors karaimų istorijai skirti darbai sudaro tik labai nedidelę šių tyrimų dalį, jų svarba ir aktualumas brėžia gaires tolesniems šios temos tyrinėjimams. Teisinę karaimų padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje (toliau – LDK) ir bendruomenei skirtų privilegijų kaitą aptarė V. Raudeliūnas ir R. Firkovičius¹. Tai pirmasis bandymas apibendrintai pateikti gana komplikuoatą ir sudėtingą šios etninės bendruomenės teisinės padėties klostymąsi, kurį komplikuoja J. Verbickienės² aptarti karaimų sąvokos vartojimo keblumai LDK teisinėje kalboje. Vakarų istoriografijos karaimų istorijos studijos koncentruojasi ties religijos bei etniškumo tyrimais. Vis dėlto, galima paminėti keletą M. Kizilovo darbų³, itin reikšmingų Rytų Europos karaimų istorijos tyrimams, kur nemenko dėmesio susilaukė ir Trakų bendruomenė. Periferinių, t. y. nuo religinio centro Trakuose nutolusių, Lietuvos karaimų bendruomenių istorijos tyrimams pradžia davė Juliuszas Bardachas⁴ bei Deimantas Karvelis, aptarę žydų, totorių ir karaimų istoriją Radvilų Biržų kunigaikštystėje⁵. Įsibėgėjantys tokios krypties tyrimai skatina papildyti ir praplėsti

¹ Raudeliūnas V., Firkovičius R. Teisinė karaimų padėtis Lietuvoje (XIV–XVIII a.) // Socialistinė teisė. 1975, nr. 4, p. 48–53.

² Šiaučiūnaitė-Verbickienė J. Ką rado Trakuose Žiliberas de Lanua, arba kas yra Trakų žydai // Lietuvos istorijos studijos. 1999, nr. 7, p. 28–38.

³ Kizilov M. The Arrival of the Karaites (Karaims) to Poland and Lithuania: A Survey of Sources and Critical Analysis of Existing Theories // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 12, 2003 / 2004, p. 29–45; Kizilov M. Karaites through the Travelers' Eyes. Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to Descriptions of the Travelers. New York, 2003; Kizilov M. Faithful Unto Death: Language, Tradition, and the Disappearance of the East European Karaite Communities // East European Jewish Affairs. Vol. 36. P. 1, 2006, p. 73–93; Kizilov M. Social Adaptation and Manipulation with Self-Identity: Karaites in Eastern Europe in Modern Times: **Karaites in Eastern Europe in the Last Generations**. Proceedings of the First International Karaite Colloquium. Jerusalem, 2008 (in print); Kizilov M. Karaites in North-Eastern Europe: The Karaite Community of Troki between the Two World Wars: In Orient als Grenzbereich. Proceedings of the Deutscher Orientalistentag. Wiesbaden, 2007 (in print).

⁴ Bardach J. Żydzi w Birżach radziwiłłowskich w XVII–XVIII wieku // Przegląd Historyczny. 1990. T. 51, s. 199–220.

⁵ Karvelis D. Žydai, karaimai ir totoriai Radvilų Biržų kunigaikštystėje XVI a. pab.–XVII a. pirmojoje pusėje // prieiga žiniatinklyje: <http://www.ziemgala.lt/z/2002-02-02.htm/>

periferinių karaimų bendruomenių tyrimus tiek geografiškai – šiame straipsnyje dėmesys sutelkiamas į Naujamiesčio ir, iš dalies, Panevėžio bendruomenes, – tiek tematiškai – orientuojant tyrimą į socialinės-ekonominės veiklos rekonstrukciją bei grupės socialinius tarpusavio santykius. Straipsnyje siekiama nubrėžti karaimų migracijos iš Trakų ir įsikūrimo Naujamiestyje ir Panevėžyje gaires, kritiškai įvertinti istoriografijoje aptiktas jų apsigyvenimo šiuose miestuose versijas bei aptarti šių bendruomenių santykius su Trakų religiniu ir dvasiniu centru. Naujamiesčio ir Panevėžio karaimų bendruomenių istorijos aspektų tyrimas paremtas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriaus Karaimų⁶ ir Serajos Šapšalo⁷ fonduose saugomais nepublikuotais šaltiniais. Kaip vieną svarbiausių ir tyrimui itin naudingų dokumentų, galima paminėti karaimo Arono Lavrinovičiaus duotą priesaiką⁸. Paminėtinas ir monumentalus Jacobo Manno publikuotas Lietuvos karaimų bendruomenių vidaus dokumentų, apimančių mokesčių mokėjimą, bendruomenių tarpusavio susirašinėjimą ir kitus dokumentus, rinkinys⁹, iki šiol beveik nefunkcionuojantis lietuviškoje istoriografijoje dėl kalbinių kliūčių – dokumentai sudaryti hebrajų kalba. Šis dokumentų rinkinys yra svarbus ne tik kaip šaltinių publikacija, bet ir kaip išsamus bei kompleksiškas šių šaltinių tyrimas, leidžiantis patikimai rekonstruoti Lietuvos karaimų bendruomenių istoriją.

Pagrindinė ir svarbiausia karaimų bendruomenė Trakuose įsikūrė jau XIV a.¹⁰. Tačiau kada karaimai apsigyveno periferijoje, taigi ir Naujamiestyje, nustatyti sunku. Bronius Kviklys, akivaizdžiai remdamasis Simonu Szyszmanu¹¹, teigia, kad į Naujamiestį karaimai atkeliami tuo pačiu metu kaip ir į Trakus – XIV a. pabaigoje, o miestas vadinamas Karaimų Naujamiesčiu taip leidžiant suprasti, kad jie buvo pirmieji miesto gyventojai ir / arba sudarė jame gyventojų daugumą. Tačiau Jono Kazimiero privilegija (1441 m.), suteikusi Trakų karaimams Magdeburgo teisę, visoms Lietuvos karaimų bendruomenėms buvo patvirtinta tik 1646 m. valdovo Vladislavo Vazos. Toks privilegijos išplėtimas rodo, kad tuo metu karaimai jau buvo įsikūrę ne tik Trakuose, bet ir kitose Lietuvos vietose.

⁶ Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), f. 301 (Karaimų fondas).

⁷ LMAB RS, f. 143 (Seraja Szapšalo fondas).

⁸ A. Lavrinovičiaus priesaika, kad teisingai surašė Naujamiestyje ir apylinkėse gyvenusius karaimus. LMAB RS, f. 301, b. 70, l. 1.

⁹ Mann J. Karaica. Texts and Studies in Jewish History and Literature. Vol. 11, Philadelphia, 1935.

¹⁰ Kizilov M. History of the Karaites..., p. 107; Kizilov M. Karaites Through the Travelers' eyes..., p. 29; Kizilov M. Faithful Unto Death..., *Азрановский Г. Из истории отношений Тракайских евреев и караймов // Евреи в меняющемся мире. Рига, 2005. Ч. 4, с. 1 ir kt.*

¹¹ Kviklys B. Mūsų Lietuva. Čikaga, 1963, t. 2, p. 587; Szyszman S. Karaizmas. Vilnius, 2000, p. 100.

Karaimų sklaidą ir įsikūrimą Naujamiestyje ir kituose periferijos miestuose ir miesteliuose patvirtina juose surenkamų, karaimų mokamų mokesčių statistika. Bendruomenių mokami mokesčiai buvo nustatomi kiekvienai bendruomenei atskirai. Valstybė skyrė fiksuotą pagalvės mokesį žydų ir karaimų bendruomenėms kartu, nurodydama Vaadui¹² surinkti šią sumą iš abiejų bendruomenių. Vaadas, kartu su visų Lietuvos karaimų deleguotais atstovais nusprendavo, kokią sumą turi sumokėti visi Lietuvos teritorijoje gyvenę karaimai. Vėliau visuotiniame karaimų susirinkime ši suma buvo paskirstoma visoms bendruomenėms, priklausomai nuo jų santykinio ekonominio pajėgumo.

J. Manno atlikta karaimų mokėto pagalvės mokesčio dokumentų analizė¹³ leidžia teigti, kad karaimai Naujamiestyje kaip mokesčius mokanti bendruomenė veikė nuo 1658 m.. Karaimų egzistavimą šiame mieste patvirtina 1660 m. valdovo Jono Kazimiero suteikta lokalinė privilegija Naujamiesčio karaimams¹⁴. Lokalinės privilegijos suteikimas ir bendruomenės figūravimas pagalvės mokesčio sąrašuose yra vieni pagrindinių požymių, rodančių realų karaimų bendruomenės egzistavimą Naujamiestyje. Kazimiero privilegijos suteikimo data leidžia daryti prielaidą, kad karaimai šiame mieste galėjo pradėti kurtis XVII a. trečiajame–ketvirtajame dešimtmečiuose, tačiau nepavyko aptikti šaltinių, rodančių galimą šios etninės grupės gyvenimą mieste ankstesniais amžiais, kaip galima aptikti istoriografijoje.

Karaimų apsigyvenimo Panevėžio mieste datos nustatymą sunkino kelių skirtingų versijų paplitimas istoriografijoje, kurios nėra patikimos, tačiau plačiai vartojamos, todėl verta jas aptarti. Vieną tokių versijų siūlo M. Tinfavičius, teigdamas, kad „Panevėžyje karaimai apsigyveno 1418 m.“¹⁵. Vis dėlto nėra pagrindo manyti, kad ši data teisinga, nes tik XIV a. pabaigoje minimi pirmieji karaimai etninės Lietuvos teritorijoje (Trakuose), aišku, kad jų kėlimasis į dabartinės Šiaurės Lietuvos regionus prasidėjo ne iš karto, todėl tokia data būtų kiek per ankstyva. Be to, kaip teigia J. Mannas, iki pat XVII a. nėra jokių dokumentų, rodančių karaimų egzistavimą Panevėžyje – tik 1697 m. šio miesto karaimai minimi mokesčius mokančių bendruomenių sąrašuose¹⁶. Tačiau mums žinoma Arono Lavrinovičiaus duota priesaika, kad teisingai surašė Naujamiestyje ir jo apylinkėse gyvenusius karaimus, kurioje teigiama, kad jau 1676 m. Panevėžio miestelyje

¹² Vaadas – visų Lietuvos žydų bendruomenių savivaldos institucija.

¹³ Žr. 1 lentelę.

¹⁴ Panevėžio apskrities teismo pažyma Trakų karaimų bendruomenės atstovui Elijošiui Labanosui. LMAB RS, f. 301, b. 192, l. 1–2

¹⁵ *Tinfavičius M.* Čin čich ušat – paukščiai skrenda: Panevėžio karaimų gyvenimas // XXI amžius. 1997 m. balandžio 23 d. (toliau – *Čin čich ušat – paukščiai skrenda*).

¹⁶ *Mann J.* Karaica, p. 648.

gyveno karaimai¹⁷. Nors jų skaičius nenurodomas, galima daryti prielaidą, kad jie buvo priskiriami Naujamiesčio bendruomenei, todėl iki pat XVII a. pabaigos ji neminima pagalvės mokesčio dokumentuose.

Atlikus šaltinių ir istoriografijos analizę buvo pastebėta, kad karaimų išsikūrimas Naujamiestyje ir Panevėžyje XVII a. antrojoje pusėje sutampa su prasidėjusia Trakų bendruomenės narių migracija, kurią lėmė XVII a. viduryje Trakų mieste nuniokoję karai su Rusija ir Švedija, atnešę badą ir epidemijas, neigiamai paveikusias Trakų miesto ūkinę padėtį. Susiklosčiusios nepalankios ekonominės sąlygos tapo viena priežasčių, paskatinusių karaimų migraciją iš Trakų, kuri atsiliepė bendruomenei išaugusiais mokesčiais – 1692 m. rugsėjo 13 d. Trakuose surašytas karaimų bendruomenės skundas, kuriame teigiama, kad dėl išsikėlusių karaimų mieste likusiems bendruomenės nariams padidėjo mokesčiai¹⁸. Tačiau karaimų išsikūrimas Biržų mieste dar XVII a. pradžioje¹⁹ rodo, kad ekonominis nuosmukis Trakuose nebuvo vienintelė karaimų migraciją iš religinio centro į periferiją skatinusi priežastis. J. Mannas nurodo²⁰, kad karaimų kėlimąsi iš religinio centro Trakuose į dabartinės Lietuvos periferiją galėjo paskatinti ūkinė tarpusavio konkurencija, tačiau tam pagrįsti reikia papildomų tyrimų.

Nepaisant 1639 m. karaliaus Vladislavo Vazos, o vėliau valdovo Mykolo Kariuto Višnioveckio karaimams suteiktų konfirmacinių privilegijų, jų padėtis Trakų mieste išliko labai prasta ir dar labiau pablogėjo 1670 m. Seimui priėmus nutarimą surinkti iš žydų 15 tūkst. auksinų, iš kurių 3000 pirmu mokėjimu turėjo įnešti Trakų karaimai²¹. Turint omenyje papildomai renkamus mokesčius, pavyzdžiui, žemės nuomos mokesť, mokesčių našta darėsi per sunki. XVII a. atlikti Trakų karaimų bendruomenės narių surašymai akivaizdžiai rodo bendruomenės mažėjimo tendenciją – 1667 m. surašyti 7 karaimų dūmai; tiek pat jų buvo ir po dešimtmečio²². Kritišką bendruomenės būklę puikiai atspindi 1697 m. bendruomenių sumokėtų mokesčių statistika²³. Trakų karaimai neminimi pagalvės mokesť mokančių bendruomenių sąrašė²⁴. Kadangi mokesčiai buvo skiriami visiems Lietuvos karaimams kartu, o vėliau skirstomi lokalioms bendruomenėms atsižvelgiant į jų dydį

¹⁷ LMAB RS, f. 301, b. 70, l. 1.

¹⁸ Trakų karaimų bendruomenės pareiškimas karaimų visuotiniam susirinkimui. 1692 m. rugsėjo 13 d. LMAB RS, f. 301, b. 79, l. 1.

¹⁹ Karaimai Biržuose pirmą kartą minimi 1622 m. (*Mann J. Karaica*, p. 574).

²⁰ *Mann J. Karaica*, p. 561

²¹ *Baliulis A., Mikelionis A., Miškinis A.* Trakų miestas ir pilys. 1991, Vilnius, p. 101.

²² Ten pat, p. 100–102.

²³ Žr. 1 lentelę.

²⁴ Ten pat.

ir ekonominį pajėgumą, galima spręsti, jog Trakų bendruomenė buvo ekonomiškai nualinta ir labai nepažausi.

Nepaisant to, kad išlikę mokesčių dokumentai yra fragmentiški, juose pateikti duomenys leidžia atskleisti pagrindines mokesčių mokėjimo tendencijas ir daryti įtikinamas išvadas. Karaimų bendruomenė Naujamiestyje 1696–1697 m. ir 1704–1705 m. mokėjo didžiausią mokesčių dalį²⁵, todėl galima teigti, kad finansiniu požiūriu bendruomenė buvo įtakingiausia Lietuvoje. Situacija išliko nepakitusi ir XVIII a. viduryje, kai Naujamiesčio mokamų mokesčių suma tris kartus viršijo Trakų mokamų mokesčių dalį²⁶. Be to, reikia pažymėti, kad Šiaurės Lietuvoje buvo susitelkusių ir daugiau karaimų bendruomenių, todėl susidarė paradoksali situacija – Trakai, nors išliko kaip bendruomenės religinis ir administracinis centras, tačiau dėl šios pozicijos privalėjo nuolat kovoti su augančiomis, stiprėjančiomis ir vis daugiau įtakos įgyjančiomis Šiaurės Lietuvos karaimų bendruomenėmis, kurios siekė savarankiškai tvarkyti savo reikalus. Dažnas šių bendruomenių nepaklusnumas komplikavo karaimų vaito darbą ir skaldė bendruomenę iš vidaus. Ypač aktyviai savarankiškumo siekė Pasvalio bendruomenė. XVI a. ji atsisakė mokėti mokesčių dalį, nes norėjo turėti savo bendruomenės lyderį ir tvarkytis autonomiškai²⁷. Naujamiesčio bendruomenė savo pozicijas norėjo įtvirtinti 1658 m. bandymu išsirinkti savo lyderius, kurie „atstovautų bendruomenę [santykiuose su] valdžia“²⁸, t. y. atliktų vieną iš vaito funkcijų – spręstų bendruomenės reikalus atskirai nuo Trakų. Išliko grėsmė Trakuose reziduojančiam karaimų vaitui netekti savo pozicijų, todėl jis šiai Naujamiesčio bendruomenės iniciatyvai pasipriešino. Jį palaikė ir dalis bendro karaimų bendruomenių susirinkimo narių. Tačiau patirta nesėkmė nesustabdė didėjančios bendruomenės įtakos – 1660, 1665 m. visuotiniai karaimų susirinkimai vyko Naujamiestyje²⁹ – akivaizdu, tad Trakų bendruomenė buvo nepajėgi atlikti savo, kaip religinio ir administracinio centro, funkcijų, nes pastarajame susirinkime buvo svarstomas klausimas, kaip atgaivinti nusilpusią bendruomenę tame mieste. Tad galima teigti, jog Naujamiesčio bendruomenės įtaka išaugo ne tik dėl finansinio bendruomenės pajėgumo, bet ir dėl to, kad Trakų bendruomenė nepajėgė išlaikyti savo, kaip religinio centro, įtakos.

1744 m. Naujamiesčio karaimų atstovai ėmėsi iniciatyvos spręsti visų Lietuvos karaimų reikalus – Izaokas ben Abraomas iš Naujamiesčio kartu su vaitu Abra-

²⁵ Žr. 1 lentelę.

²⁶ Ten pat.

²⁷ Už tai 1669 m. visuotiniame susirinkime Pasvalio karaimams buvo paskelbtas *herem* (atskyrimas nuo bendruomenės). Akivaizdu, kad tokia bausmė sudrausmino bendruomenę, nes jau tais pačiais metais ši bendruomenė minima mokesčius mokančių bendruomenių sąrašė (*Mann J. Karaica*, p. 599).

²⁸ Ten pat, p. 593.

²⁹ Ten pat, p. 595.

omu ben Samueliu (Saliamonu) veikė kaip karaimų *shtadlanai*³⁰ Gardino seime, siekdami sumažinti pagalvės mokesį karaimams³¹. Bendras Naujamiesčio ir karaimų vaito Trakuose veikimas greičiausiai rodo ne tiek pagerėjusius bendruomenių santykius, kiek bendrą nusistatymą dėl skiriamų mokesčių augimo.

Tačiau Naujamiesčio santykius su Trakais komplikavo nepasitenkinimas Lietuvos karaimų vaitu bei kitais bendruomenės lyderiais, kuris didele dalimi buvo susijęs su karaimams skirtų mokesčių mokėjimu per Vaadą. Nors procentinė mokamų mokesčių dalis išliko nedidelė ir nuolat mažėjo, XVIII a. viduryje siekdama vos pusę procento sumos, skirtos žydams ir karaimams kartu, tačiau dėl nuolatinio valstybės skiriamo pagalvės mokesčio didėjimo realiai mokama suma nuolat augo³². Be to, Vaado atstovai kartkartėmis atvykdavo į Naujamiestį rinkti mokesčių tiesiai iš bendruomenės, aplenkdami Trakuose reziduojančius lyderius, todėl pastarieji kaltino Naujamiesčio karaimus nepaklusnumu vaitui. Tuo tarpu Naujamiesčio karaimai teigė, kad dėl Trakų nemokėjimo tvarkytis žydų įtaka karaimams itin išaugo³³. Šių nesutarimų tarp administracinio centro (Trakų) ir periferijoje susitelkusių karaimų pavyzdys – dažnas Naujamiesčio, Pasvalio bendruomenių nepaklusnumas vaitui. Pasvalyje gyvenę karaimai 1627 m. net buvo išsirinkę savo atskirą vaitą, tačiau karalius Zigmantas Vaza nurodė jiems paklusti Trakuose reziduojančiam vaitui ir „jį paskyrusiam vaivada“³⁴. Nesugebėjimą išlaikyti įtakos periferinėms karaimų bendruomenėms rodo 1688 m. iš Trakų Naujamiesčio bendruomenei siųstas laiškas, kuriame teigiama, kad „Trakų bendruomenė yra nepatenkinta netvarka sprendžiant bendruomenės reikalus ir tuo, kad prarado savo turėtas pozicijas. [...] Mokesčių rinkėjas keliavo tiesiai į Žemaitiją net neinformavęs mūsų (Trakų bendruomenės – D. T.) [...] Jūsų akyse mes esame niekas.“³⁵ Įtvirtintą Naujamiesčio karaimų bendruomenės padėtį rodo Trakų atstovo prašymas šios bendruomenės lyderiams padėti surinkti mokesčius iš aplinkinių bendruomenių. Taigi Naujamiesčio įtaka apėmė ir Pasvalį, Panevėžį, Upytę, Biržus. Galima daryti prielaidą, kad nepasitenkinimas Trakų karaimais tarp periferinių bendruomenių

³⁰ Shtadlanas – bendruomenės pasamdytas atstovas, kurio užduotis – išgauti bendruomenei palankius valstybės sprendimus.

³¹ Mann J. Karaica, p. 651.

³² 1670, 1673, 1687, 1694 m. karaimams skirta dalis sudarė 2% visiems žydams skirto pagalvės mokesčio, 1719 m. – mažiau nei 1%, o 1761 m. – mažiau nei 0,5% (Mann J. Karaica, p. 640).

³³ Ten pat, p. 633.

³⁴ „Каранмы местечка Посволь сами произвольно избрали себе Войта [...] не выходить из подчиненности Воеводы и назначенного им Войта.“, *Дело по отношению министра внутренних дел с препровождением прошения Троцких каранмов, жалующихся на недопущение их к гражданской службе*. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 378. BS, 1847, b. 436, l. 61

³⁵ Mann J. Karaica, p. 646.

atsirado dėl jų neišvengiamo bendradarbiavimo su Vaado atstovais. Atlikdama karaimų dvasinio ir administracinio centro funkcijas, Trakų bendruomenė, o tiksliau, vaitas bei jo padėjėjai, buvo ta institucija, per kurią Vaado (kaip ir visuotinio žydų ir karaimų susirinkimo) sprendimai pasiekdavo visus karaimus. O Trakai savo ruožtu buvo nepatenkinti bendruomenių nepaklusnumu.

Naujamiesčio karaimų santykius su Trakų bendruomene veikė ne tik poreikis kartu spręsti bendruomenių reikalus, bet ir tarpusavio konkurencija dėl įtakos kitoms Lietuvos karaimų bendruomenėms. Ekonomiškai nualinta Trakų bendruomenė nesugebėjo įtvirtinti savo autoriteto, todėl išaugo Naujamiesčio bendruomenės reikšmė, tačiau jos pretenzijos tapti Lietuvos karaimų centru liko neįgyvendintos – sunykus Naujamiesčio bendruomenei, Šiaurės Lietuvos karaimų centro funkcijas perėmė Panevėžio karaimai, tačiau jų ryšiai su Trakų bendruomene dėl politinių aplinkybių buvo vangūs.

1 LENTELĖ. MOKESČIŲ PASKIRSTYMAS (PROCENTAIS) DIDŽIAUSIOMS KARAIMŲ BENDRUOMENĖMS LIETUVOJE XVII–XVIII AMŽIAIS (LENTELĖ SUDARYTA REMIANTIS J. MANNO ŠALTINIŲ APŽVALGOJE³⁶ PATEIKTA STATISTIKA)

	1669 m.	1697 m.	1704 m.
Trakai	32,5%	–	–
Naujamiestis	25%	32,5%	45%
Panevėžys	–	17,5/6% ³⁷	–

³⁶ Mann J. Karaica, p. 648.

³⁷ Dėl nedidelio skaičiaus kartu su Panevėžio karaimais mokesčius mokėjo ir Pušalote, Salantuose gyvenę karaimai.